

भाषांतर : संकल्पना व मराठी भाषांतरे

डॉ संजय चिताळकर

मराठी विभागप्रमुख,
एस.जी.कला, विज्ञान व जी.पी. महाविद्यालय, शिवळे
ता.मुरबाड, जि.ठाणे

भाषांतर, रूपांतर आणि अनुवाद या संकल्पना अगदी प्राचीन काळापासून प्रचलित आहे. अव्वल इंग्रजी कालखंडात मुद्रण कलेचा शोध लागल्याने अनेक पुस्तके, ग्रंथ छापली जाऊ लागली. इतर भाषांतले अनेक ग्रंथ मराठी भाषेत आले. त्यामुळे या काळात 'भाषांतर' या संकल्पनेची अधिक चर्चा झाली व त्याचा शास्त्रीय विचार देखील झाला. भाषांतर हे शास्त्र आहे की, कला यांवर देखील चर्चा झाली. भाषांतर ह्या संकल्पनांचा व व्याख्यांचा अभ्यास करता भाषांतर हे एक शास्त्र आहे आणि कला देखील आहे. सर्वसाधारण पणे "एका भाषेतील मजकूर दुसरा भाषेत उतरविणे" असे ही म्हटले जाते. एकमेकांशी संपर्क साधण्याचे भाषा हे जसे एक माध्यम आहे, त्याच प्रमाणे अनेक विविध भाषिकांना एकत्र जोडण्याचे भाषांतर एक साधन आहे. म्हणूनच 'Traslation is a bridge to join two qulf stream's असे म्हटले गेले आहे.

सी.रेबीन यांनी भाषांतराची व्याख्या करताना म्हटले आहे की, "भाषांतर ही एक अशी प्रक्रिया आहे की, एखाद्या लिखित किंवा मौखिक वचनाला एका भाषेतून दुसऱ्या भाषेत नेत असताना मूळ भाषेतील अर्थ जसाच्या तसा उतरणे होय. "१ डॉ.जॉन्सन यांनी अगदी समर्पक व्याख्या केलेली आहे. ते म्हणतात. "भाषांतर करणे म्हणजे एका भाषेतील अर्थ नेत असतांना मूळ अर्थाला धक्का न लावणे"२

ए.एच.स्मिथ यांची व्याख्या थोडी वेगळी आहे ते म्हणतात. "भाषांतर करणे म्हणजे एका भाषेतील अर्थ दुसऱ्या भाषेत नेत असताना मूळ अर्थ ठेवण्याचा जास्तीत जास्त प्रयत्न करणे म्हणजे एका भाषेतील अर्थ दुसऱ्या भाषेत नेत असताना मूळ अर्थ ठेवण्याचा जास्तीत जास्त प्रयत्न करणे होय."३

अव्वल इंग्रजी कालखंडात मराठीतही या संकल्पनेची बरीच चर्चा झालेली आहे. विष्णूशास्त्री चिपळूणकर म्हणतात."Traslation हा शब्द इंग्रजीतून बनवलेल्या नवीन शब्दांपैकी आहे. संस्कृत भाषेतून बोलभाषेत साहित्य आणण्याची प्रक्रिया फार जुनी असून त्यासाठी संस्कृत भाषेत 'छाया' वा 'प्रतिबिंब' हा शब्द प्रयोग होता. हा शब्द कालांतराने प्राकृतात अर्थ आणणे या अर्थाने मराठी भाषेत वापरला जाऊ लागला."४ थोडक्यात भाषांतर करणे म्हणजे जो अर्थ एखाद्या विवक्षित भाषेत असेल तो दुसरा भाषेत उतरविणे हीच मतप्रणाली चिपळूणकर मांडतात.

मॅथ्यू अर्नोल्ड यांनी "मूळ कलाकृतीचा जो परिणाम प्रारंभीच्या वाचकांवर झाला असेल तोच व तसाच परिणाम भाषांतरित कलाकृतीद्वारे वाचकांवर व्हावयास पाहिजे. मूळ ग्रंथातील सौंदर्याची परिणामकारकता भाषांतरित कलाकृतीतही प्रत्ययास आली पाहिजे."५ अशी व्याख्या केली आहे. याबाबत प्रो.न्युमन हे म्हणतात, "भाषांतर हे मूळावरहूकूमच असावे, ते स्वतंत्र रचनात्मक नसावे."६ तर रूबेन ब्रोअर यांनी "परकीय ग्रंथात जे अपरिचित आहे ते आपल्या परिचित शब्दात अशा कौशल्याने मांडावे की, प्रारंभी वाटणारी अपरिचित संकल्पना ही आपल्या नेहमीच्या परिचयाची वाटावी."७ असे म्हटले आहे तर एझरा पाऊंड यांनी म्हटले की, "मूळ कलाकृती सारखाच परिणाम भाषांतरित कलाकृतीने साधावा."८

तसेच आधुनिक भाषांतरविचारात याची चर्चा झालेली दिसते. डॉ.कल्याण काळे यांनी म्हटले आहे की, "भाषांतर म्हणजे एका भाषेतील मजकूर दुसरा भाषेत त्याच्या शैली वैशिष्ट्या सह उतरविण्याची कला, मूळ संहितेच्या वाचनाने मिळणारे ज्ञान, विचार, आनंद आणि अनुभव दुसरी भाषा बोलणाऱ्याला त्याच्या भाषेत उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न म्हणजे भाषांतर होय."९ काळे यांची व्याख्या अधिक समर्पक वाटते तर डॉ.वीणा मुळे म्हणतात, "भाषेत बदल करून

केलेला पुनरुच्चार ती शब्दशः यथातथ्य म्हणजे थोडेफार स्वातंत्र्य घेऊन कधी स्वैर म्हणजे फार जास्त स्वातंत्र्य घेऊन केलेल्या लेखनकृतीस भाषांतर म्हणतात.’^{१०} ही देखील व्याख्या योग्य वाटते.

थोडक्यात स्वैर भाषांतर, रूपांतर यालाच अनुवाद असे म्हणतात. सारांश एकाच भाषेतील आशय किंवा भावार्थ दुसरा भाषेत संक्रमण करणे म्हणजे भाषांतर होय असे ही म्हटले गेले आहे. लेखिका आशा कर्दळे यांनी भाषांतराची भूमिका स्पष्ट केलेली आहे. त्या म्हणतात, “अनुवादात स्वतंत्र लिखाणाचा आनंद असतो. ती एका अर्थाने साहित्यसेवा असते. मूळ लेखकाचे लेखन समर्पकपणे, कौशल्याने अनुवाद करणे लेखकाची त्याची भाषा स्वतंत्र असते. आशय व अभिव्यक्ती त्याची स्वतःची असते.’^{११}

अनुवाद ही प्रक्रिया अंत्यत अवघड असते. कारण विविध देश, प्रांतवाद, भाषावाद, सीमावाद, देश-विदेश-राजकारण यांच्यापुढे जाऊन एकमेकाभाषिकांनी अगदी जवळ येऊन, सामजस्य ठेवून शिष्टाचार सांभाळून संवाद वा संभाषणाचा पूल सांभाळून, स्थैर्याची भावना ठेवून सांस्कृतिकता ठेवून अनुवाद करणे आवश्यक आहे. अर्थात हे सर्व साहित्य वाचनीय असावे, ही देखील एक कसोटी व निकष आहे. “अनुवाद हा मूळ साहित्यकृतीशी प्रामाणिक राहून त्या त्या भाषेतील संस्कृती आपल्या भाषेत आणणे. ती पण त्या सर्व विशेषांसह व काही मर्यादा ठेवून.’^{१२} असे डॉ. मुणालिनी गडकरी यांनी म्हटले आहे. हे विधान अनुवादाच्या संदर्भात रास्त वाटते.

भाषांतराचा विकास व मराठीतील भाषांतरे.

या पूर्वी मराठी साहित्यात रामायण, महाभारत व कालिदासांचे काही नाटके व ग्रंथ यांचेही भाषांतरे व अनुवाद झालेले आहे. दरम्यानच्या काळातील शंकराचार्यांच्या ‘भगवद्गीता’ वरील ज्ञानेश्वरांनी ‘ज्ञानेश्वरी’ (भावार्थ दिपिका) हा भाष्यग्रंथ लिहिला. याच ‘ज्ञानेश्वरी’ ग्रंथावर नंतरच्या काळात वामनपंडीत यांनी ‘यथार्थदिपिका’, रविंद्रनाथ टागोर यांनी ‘गीतांजली’ त्यानंतर लोकमान्य टिळकांनी ‘गीतारहस्य’ नावाचा भाष्यग्रंथ लिहिला. आचार्य विनोबा भावे यांनीही ‘गीताप्रवचने’ (गीताई). तुकडोजी महाराजांची ‘ग्रामगीता’ लिहिली. तर सोनोपंत दांडेकर यांनीही आधुनिक काळात ज्ञानेश्वरीवर विविध प्रकारे भाष्य व निरूपण केलेले आहे.

अव्वल इंग्रजी कालखंडातील चरित्र, आत्मचरित्रे ग्रंथ, कादंबऱ्या, कथा व कविता यांचीही भाषांतरे वा अनुवाद मोठया प्रमाणात झालेले आहे. पश्चात्य साहित्यातील ‘गोल्डन ट्रेझरी’ हा कवितांचा संग्रह ‘सुवर्णखाण’ या नावाने भाषांतरित झाला आहे. या प्रेरणने व अनुकरणाने मराठीत रवि किरण मंडळाची स्थापना झाली व ग्रामीण कविता लिहिल्या जाऊ लागल्या. याशिवाय मराठीत काही ग्रंथ निर्माण झाले आहेत. पंडिती पंरपरेतील मुक्तेश्वर यांनी मूळ संस्कृत मधली महाभारताची १८ पर्वे मराठीत आणली. श्रीधर पंडितानी रामायण, महाभारतावर आधारीत हरीविजय, सिध्दांतबोध, भक्तिविजय, पांडवप्रताप व शिवलिलामृत ही आख्यानकाव्ये पोथीरूपाने मराठीत आणली. महदंबा, निरंजनमाधव व अन्य पंडीत कवींनी मूळ ‘रुक्मिणीस्वयंवर’ या काव्याचे मराठीत अनुवाद केले आहे. संत तुकारामाच्या मराठीतील ‘अंभगाथेचा’ दिलीप चित्रे यांनी ‘सेज तूका’ या नावाने इंग्रजीत भाषांतर केले आहे.

प्र.के.अत्रे, पु.ल.देशपांडे, वि.वा.शिरवाडकर, विजय तेडुंलकर, शंकर पाटील, द.मा.मिरासदार, सतिश आळेकर, किरण नगरकर, अरूण कोल्हटकर, व्यंकटेश माडगुळकर, ना.धों. महानोर, अनिल या लेखकांनी देखील इंग्रजी नाटके, कादंबरी, कथा व कवितांची भाषांतरे केलेली आहे. शंकर पाटील यांनी ‘शापित वास्तू’, मिरासदार ‘नावेतील तीन प्रवासी’, ‘सोनियाचा दिवस’ व ‘ताजवा’ या नावांनी अनुवाद केलेले आहे. या सर्वांनी भावार्थ व आशयाला अनूसरून शब्द व वाक्प्रचार, भाषेचे सौष्ठव, रूपबंध अबाधित ठेवून अनुवाद व भाषांतरे केलेले आहे. रा.ग.जाधव म्हणतात, “साहित्य संस्कृतीची कृतीशीलता भाषांतरित साहित्यातून सूचित होते.’^{१३}

शिरवाडकरांनी ‘मॅक्बेथ’ चे ‘राजमुकुट’, ऑस्कर वाईल्डचे ‘आयडियल हसबंड’ चे ‘दूरचे दिवे’ या नावाने केले आहे. तसेच शेक्सपियरच्या ‘किंगलियर’ चे ‘नटसम्राट’ नावाने रूपांतर केलेले आहे. आरती हवालदार यांनी यार्गाचे ‘चांगुणा’ हे नाटक, अमृत बेगड यांचे ‘सौंदर्य की नर्मदा’ याचा अनुवाद मीनल फडणीस यांनी ‘सौंदर्यवती नर्मदा’ या नावाने केला आहे. अनंत काणेकरांनी इब्सेनच्या ‘डॉल्स हाऊस’ चे ‘घरकूल’ या नावाने, सौमिनच्या ‘अटेशन’ चे ‘फांस’ या नावाने अनुवाद केला. दत्ता भगत यांनी कामुच्या ‘Routhey & escape routs’ या नाटकाचे ‘वाटा

पळवाटा' या नावाने अनुवाद केला आहे. सतिश आळेकर यांच्या 'महानिर्वाण' नाटकाचे भाषांतर गौरी देशपांडे यांनी 'The Dread Depodture Mahanirwan' या नावाने केले आहे. पुरुषोत्तम दारव्हेवर यांनी 'कॅलिगूला' या नाटकाचा, 'चंद्र नभीचा ढळला' या नावाने अनुवाद केला आहे.

विंदा करंदीकरांनी 'King Lear' चे 'राजा लिअर' या नावाने भाषांतर केले आहे.

फ्रान्सिस फादर दिब्रोतो यांनी अलिकडे 'बायबल' चे 'सुबोध बायबल' या नावाने मराठीत भाषांतर केले आहे. फादर स्टिफनचे 'ख्रिस्तपूराण' चे नेल्सन फलकान यांनी इंग्रजी भाषांतर केले आहे. कृ.पां.कुलकर्णी यांनी जी.एफ. मूरच्या ग्रंथाचे 'धर्म: उद्गम आणि विकास' या नावाने अनुवाद केलेला आहे. केशवसूतांनी ड्रायडनच्या 'पॉवर ऑफ म्यूझिक' चे 'सतारीचे बोल' या नावाने अनुवाद केला आहे. पु.ल.देशपांडे यांनी गोगोल च्या 'इनस्पेक्टर जनरल' चे 'अंमलदार', तर शॉ च्या 'पिगमॅलियन' या नाटकाचे 'ती फुलराणी' नावाने रूपांतर केलेले आहे. ब्रेख्त लिखित 'श्री पेनी ऑपेरा' चे 'तीन पैशाचा तमाशा' या नाटकाचे रूपांतर केले आहे. वंसत कानेटकर यांनी लुई पिरादेलो चे 'सिक्स कॅरेक्टर्स सर्च ऑन अँन ऑथर' या नाटकाचे 'नाटककाराच्या शोधात सहा पात्रे' या नावाने रूपांतर केले आहे. चि.त्र्यं. खानोलकर यांनी 'कॉकेशियन यॉक सर्कल' या नाटकाचे 'अजब न्याय वर्तूळाचा' या नावाने रूपांतर केले आहे.

थोडक्यात भाषांतर वाङ्मयाचा कालखंड इ.स १८०० ते १८७४ हा 'अव्वल इंग्रजी कालखंड' मानला जातो. या कालखंडातील मराठी नाटक किंबहुना मराठी साहित्य हे इंग्रजी साहित्याच्या प्रेरणेने व अनुकरणाने निर्माण झालेले आहे. म्हणून या कालखंडाला 'भाषांतर युग' असे म्हटले गेलेले आहे.

या संदर्भात डॉ. विलास सारंग यांनी म्हणतात, "भाषांतर या प्रक्रियेस अधिकाधिक महत्त्व प्राप्त होत आहे. जागतिकीकरण जस जसे वाढत जाईल तस तसे जगातल्या भाषांचे ग्रहगोल एकमेकाना छेद देऊन जातील. मुख्य म्हणजे इंग्रजी-मराठी व मराठी-इंग्रजी या दोन्ही प्रकाराचे भाषांतर म्हणजे एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत." आज भाषांतर वाङ्मयाच्या बाबतीत हे विधान तंतोतंत लागू पडते.

संदर्भ टिपा :-

१) भाषांतर शास्त्र की कला, पृ.०९	८) भाषांतर शास्त्र की कला, पृ.१३
२) भाषांतर शास्त्र की कला, पृ.१०	९) भाषांतर चिकित्सा, पृ.०५
३) भाषांतर शास्त्र की कला, पृ.१०	१०) भाषांतर चिकित्सा, पृ.०५
४) भाषांतर शास्त्र की कला, पृ.१०	११) भाषांतर चिकित्सा, पृ.०६
५) भाषांतर शास्त्र की कला, पृ.१३	१२) भाषांतर चिकित्सा, पृ.०८
६) भाषांतर शास्त्र की कला, पृ.१३	१३) भाषांतर चिकित्सा, पृ.०८
७) भाषांतर शास्त्र की कला, पृ.१३	१४) भाषा आणि भाषांतर, पृ.०७

संदर्भ ग्रंथ :-

- १) भाषांतर — सदा कन्हाडे (२०११)
- २) भाषांतर चिकित्सा— मधुकर मोकाशी (२०१२)
- ३) भाषांतर शास्त्र की कला — प्रा.म.वि.फाटक— रजनी ठकार (१९८७)
- ४) भाषा आणि भाषांतर— डॉ. विलास सारंग (२०११)